

ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΟΚΤΑΓΩΝΙΚΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Στή μνήμη τοῦ Λάζαρου Κοντοῦ

Οἱ σωστικὲς ἀνασκαφὲς στὶς κατοικημένες περιοχές, παρὰ τὸν περιστασιακὸν τοὺς χαρακτήρα καὶ τὴν πίεση χρόνου μὲ τὴν ὁποίᾳ συχνὰ ἐκτελοῦνται, εἶναι ἔξαιρετικὰ χρήσιμες, γιατὶ πλούτιζουν σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας στὸν τομέα τῆς πολεοδομίας καὶ τῆς μνημειακῆς τοπογραφίας τῶν ἀρχαίων πόλεων. Στὴν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης ἡ σύνθεση τῶν στοιχείων, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν οἰκοπέδων, θὰ μποροῦσε ν' ἀποβεῖ μερικὲς φορὲς πολὺ ἀποτελεσματική, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μνημείου ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ.

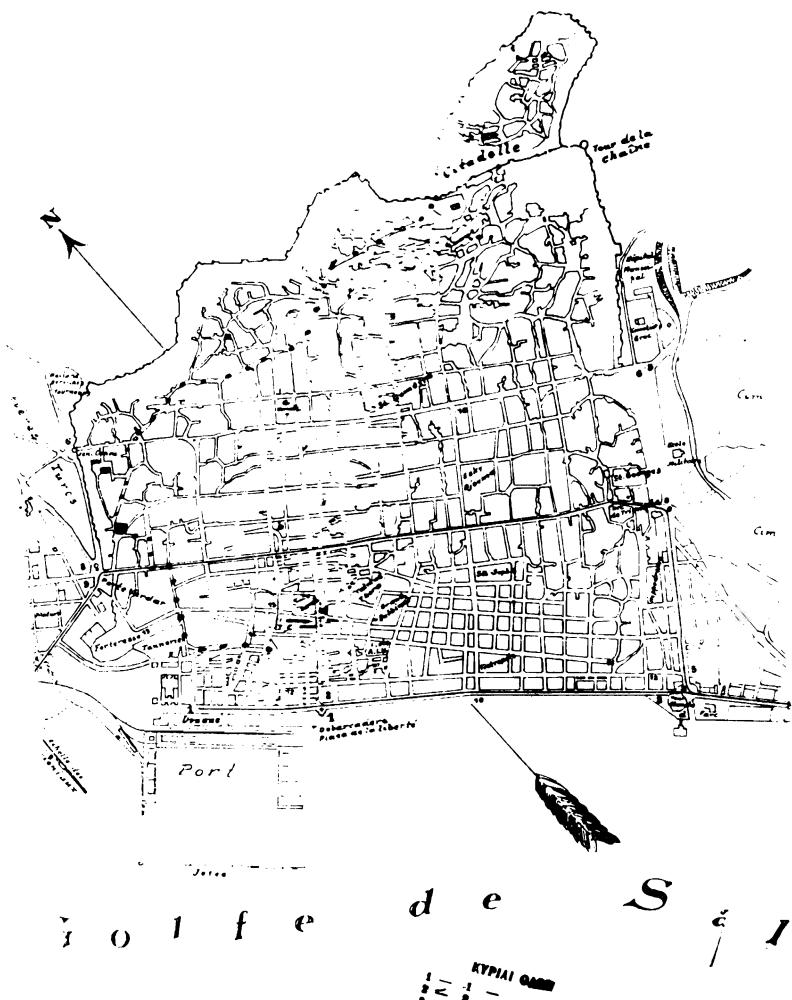
Πρόκειται γιὰ ἔναν ἄγνωστο δίκταγωνικὸν ναό, τμῆματα τοῦ ὁποίου ἀνασκάφηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ θεμέλια οἰκοδομῶν τῆς περιοχῆς Βαρδαρίου καὶ συγκεκριμένα στὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνο, ποὺ δρίζεται σήμερα ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Παπαρρηγοπούλου, Ζεφύρων καὶ Μαβίλη (σχ. 1). Τὰ οἰκόπεδα ποὺ συνθέτουν τὸ κτίριο εἰναι:

1. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Ζεφύρων 9

Στὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς ἀνασκάφηκε τὸ 1970 ἡ κόγχη τοῦ 'Οκταγώνου¹ (πίν. 1α), κατασκευασμένη μὲ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομίᾳ ἀπὸ μαρμάρινους δόμους καὶ πλίνθους σὲ ὕψος 0,80 μ. ποὺ ἔφθανε τὰ 1,80 μ. στὴ νότια παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς οἰκοδομῆς (πίν. 1β). Στὸ ἴδιο οἰκόπεδο ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 6,30 μ. ὁ πρὸς βορρὰν τῆς ἀψίδας τοῖχος μὲ πλάτος θεμελιώσεως 3,20 μ. καὶ ἀνωδομῆς 2,90 μ., μέσα στὸ πλάτος τοῦ ὁποίου ἀνοιξαν σὲ μεταγενέστερη φάση μία κόγχη προθέσεως. Ἐπίσης ἐντοπίσθηκε στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀψίδας ἡ παρειὰ μιᾶς θύρας, ποὺ ὁδηγοῦσε ἐξωτερικὰ τοῦ ιεροῦ (πίν. 2α). Ἀνασκάφηκε ἀκόμη σὲ μῆκος 4 μ. ἡ ΒΑ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τοῦ 'Οκταγώνου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε *in situ* ἡ βάση δικάπλευρου κίονα (πίν. 2β). Μία παρόμοια βάση βρέθηκε μέσα στὰ μπάζα τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τοῦ σκάμματος τοῦ οἰκοπέδου. Σὲ κανένα σημεῖο δὲ διαπιστώθηκε δάπεδο. Τὰ ὅστρακα ποὺ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου εἶναι μεγάλοις ἀριθμὸς παλαιοχριστιανικῶν ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτες ραβδώσεις καὶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ θραύσματα ἐφυαλωμένων

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικὰ Β₂, Ἀθῆναι 1977, 570-71

βυζαντινῶν ἀγγείων τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰ. μαζὶ μὲ λίγα κομμάτια ἀπὸ πρώιμα ἐφυαλωμένα ἀγγεῖα μὲ ὑποκίτρινη ἐφυάλωση. Σήμερα ἡ κόγχη τοῦ Ὀκτα-

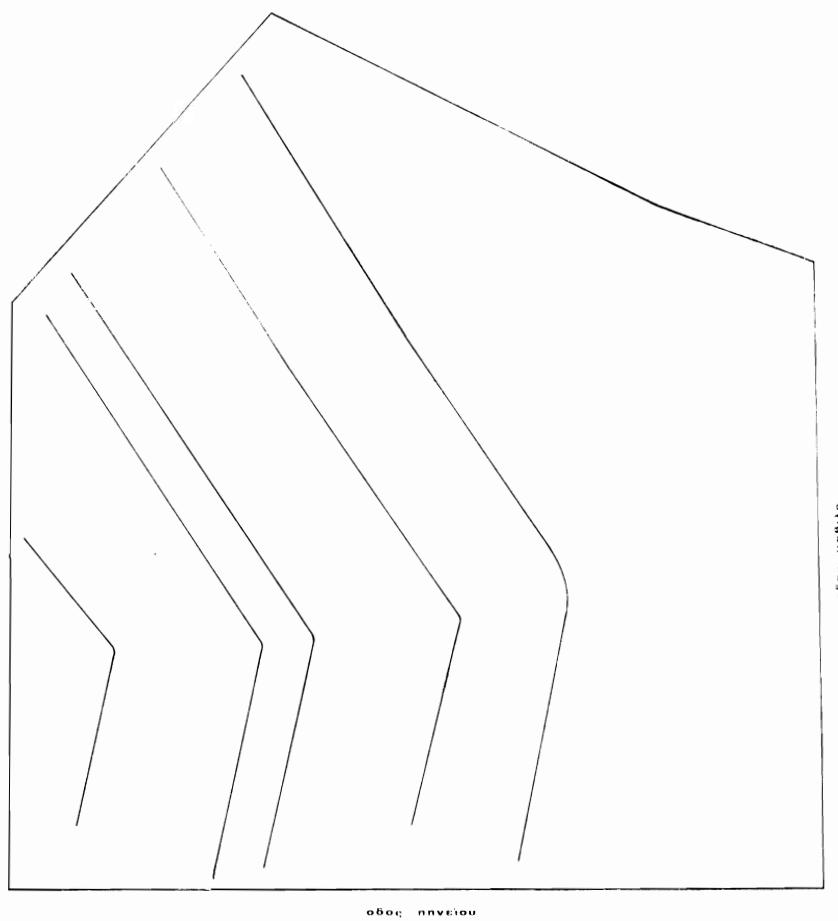

*Σχ. 1. Σχέδιο τῆς παλιᾶς Θεσσαλονίκης, ὅπου σημειώνεται
ἡ θέση τοῦ Ὀκταγώνου.*

γώνου διατηρεῖται στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς, χωρὶς νὰ ἔχουν ὅμως ἐξασφαλισθεῖ ὁι προϋποθέσεις γιὰ μιὰ σωστὴ διατήρηση.

2. Οἰκόπεδο ὁδῶν Πηγειοῦ καὶ Μαβίλη

Έδω αποκαλύφθηκαν τὸ Μάρτιο τοῦ 1982 τμήματα ἀπὸ τὴν θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ πυρήνα καὶ δύο πλευρῶν τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ὀκταγώνου (σχ. 2). Οἱ πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύ-

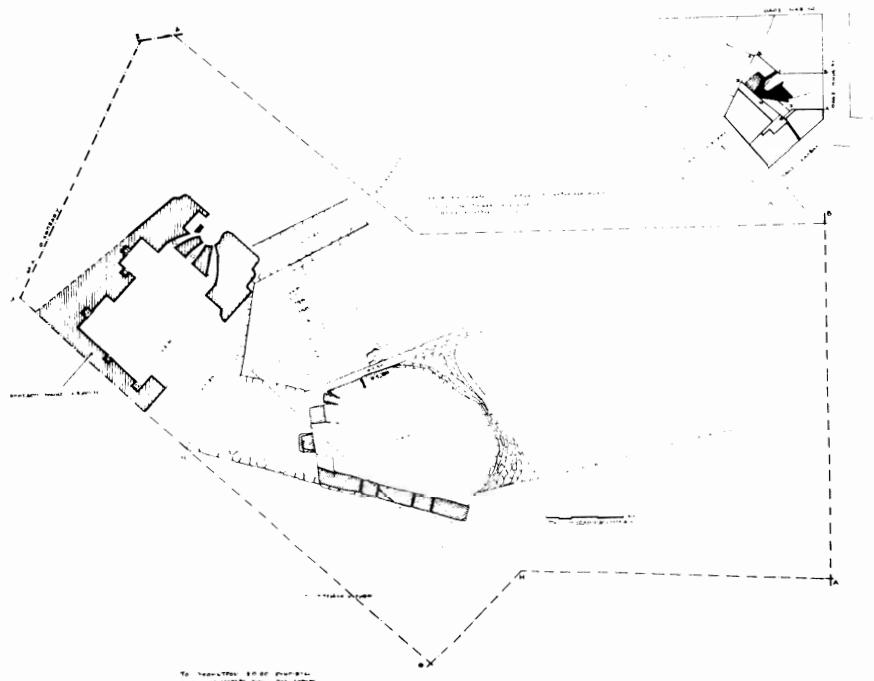

Σχ. 2. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Πηγειοῦ-Μαβίλη.

φθηκαν σὲ μῆκος 12 μ. καὶ 7 μ. ἀντίστοιχα καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου σὲ μῆκος 15 μ. καὶ 6,30 μ. (πίν. 3α). Ἐπάνω στὴν θεμελίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου βρέθηκε οκταγωνικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ τέλους 4ου - ἀρχῶν 5ου αἰ. Τὰ εὑρήματα διατηρήθηκαν στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκοδομῆς.

3. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Πηγειοῦ 8

Ανασκάφηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1976¹ (σχ. 3). Μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν παλιῶν κτισμάτων, φάνηκε στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου τὸ caldarium ἐνὸς μικροῦ λουτροῦ τῆς τουρκοκρατίας μὲ ψυξὸς διατήρησης 2 μ., ἐπά-

Σχ. 3. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς στὰ θεμέλια τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8. Λιακρίνεται ἀριστερὰ τὸ caldarium τοῦ τονδυκοῦ λοντροῦ, ὁ στυλοβάτης τοῦ Ὁκταγώνου, τὸ πλίνθινό δάπεδο τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ καὶ τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ Ὁκταγώνου.

νω στὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ἔνα μεγάλο κορινθιακὸ κιονόκρανο (πίν. 3β). Τὸ caldarium, ποὺ εἶχε διαστάσεις $4,67 \times 3,60$ μ., κτίσθηκε ἐπάνω σὲ δύο ἀρχαιότερους τοίχους, ποὺ, δπως ἔξακριβώθηκε ἀργότερα, ἀνήκουν στὰ θεμέλια τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νότιου τοίχου τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου. Ἡ ὑποθεμελίωσή του εἶχε ψυξὸς 1,50 μ. καὶ ἔδενε μὲ δύο σειρὲς ξυλοδεσιές. Στὸ κάτω δάπεδο διατηροῦνταν στὴ θέση τους τμήματα τριῶν

1. ΑΔ 1976, Χρονικὰ ὑπὸ ἔκδοση. Τὴν ἀνασκαφὴν παρακολούθησα τότε ὡς ἐπιστημονικὴ βοηθός.

πεστῶν ἔξαγωνικοῦ σχήματος, οἱ ὅποιοι στήριζαν τὸ δεύτερο δάπεδο τοῦ λουτροῦ (πίν. 4α). Ἰχνη τοῦ δαπέδου αὐτοῦ διαπιστώθηκαν σὲ ὑψος 0,73 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κάτω δαπέδου. Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ λουτροῦ ὑπῆρχε τὸ praeefurnium (πίν. 4β), ποὺ κατασκευάσθηκε ἐπάνω στὸ στυλοβάτη τοῦ Ὁκταγάνου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ praeefurnium διαπιστώθηκαν ἵχνη μιᾶς ὁρθογώνιας δεξαμενῆς διαστ. $2,80 \times 1,05$ μ. Μέσα στὸ πάχος τῆς τοιχοποίίας τοῦ θερμοῦ οἴκου τοῦ λουτροῦ ὑπῆρχαν ὁρθογώνιες κόγχες διαστάσεων $0,25 \times 0,65$ μ. ποὺ χρησίμευαν ὡς ἀεριούλκοι γιὰ τὴ θέρμανση τοῦ caldarium. Ὁ θερμὸς ἀέρας διέτρεχε τὰ στόμια τοῦ praeefurnium καὶ ὅλο τὸ χῶρο τῶν ὑποκαύστων, ἔφθανε στὶς τετράγωνες κόγχες καὶ σὲ μορφὴ ἀτμοῦ διαμέσου πηλίνων σωλήνων, ποὺ ἔκεινονσαν ἀπὸ τὶς κόγχες, διοχετευόταν σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῶν τοίχων, ἔξασφαλίζοντας τὴ θερμότητα στὸ χῶρο.

Στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ λουτροῦ βρέθηκαν ὅστρακα ἀγγείων τύπου Κιουτάχειας μαζὶ μὲ ἄλλα ἀβιφή, ποὺ χρονολογοῦν τὸ κτίριο στὸ 17ο αἰ. Νοτιοδυτικὰ τοῦ λουτροῦ καὶ σὲ βάθος 2,70 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδο του ἀποκαλύφθηκαν τμῆμα ἐνὸς σπιτιοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων, μὲ δάπεδο ἀπὸ πλίνθους ἐπιχρισμένους μὲ ἀσβέστη, καὶ μιὰ κτιστὴ σκάλα μὲ τρία σκαλοπάτια (πίν. 5α). Ἡ κλίμακα ἀπέχει 0,65 μ. ἀπὸ ἔναν τοῖχο, ποὺ σώζεται σὲ μῆκος 5 μ. καὶ ἔχει πλάτος 1,20 μ., ὁ ὅποιος σὲ β' φάση ἐπιχρίσθηκε μὲ ἀσβέστη σὲ μῆκος 3,30 μ. Ὁ παραπάνω τοῖχος ἀνήκει στὸ στυλοβάτη τοῦ Ὁκταγάνου. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σπιτιοῦ διαπιστώθηκε ἀγωγός. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου μὲ τοὺς πλίνθους βρέθηκαν λίγα ὅστρακα ἀγγείων τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ πολλὰ ὑστερορωμαϊκά, κυρίως τοῦ 4ου αἰ. "Ολο τὸ ὑπόλοιπο δυτικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου κατελάμβανε ἡ ὑποθεμελίωση ἐνὸς πολὺ ἰσχυροῦ τοίχου, ποὺ σωζόταν σὲ ὑψος 2,25 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ. Ὁ παραπάνω τοῖχος ἀνήκει στὸν Ὁκταγωνικὸ ἐσωτερικὸ πυρήνα τοῦ ναοῦ (πίν. 5β). Στὴν ἐπίχωσή του βρέθηκαν ὅστρακα ἀγγείων παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, μικρὰ κομμάτια μαρμάρου καὶ λίγα ὅστρακα ἐφυαλωμένων βυζαντινῶν ἀγγείων μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση καὶ κίτρινη ἐφυάλωση τοῦ 12ου-13ου αἰ.

4. Εὑρήματα ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καὶ Πηνειοῦ

Τὸ 1972, κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν τοῦ ΟΥΘ γιὰ τοποθέτηση σωλήνων ὑδρεύσεως στὴν ὁδὸ Κάλβου, ἀποκαλύφθηκαν τμῆματα θεμελιώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα καὶ τοῦ στυλοβάτη τοῦ Ὁκταγάνου. Στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Κάλβου, Καρατζᾶ καὶ Πηνειοῦ¹ ἀνασκάφηκαν τὴν ἴδια χρονιὰ οἱ θεμελιώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα, τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικὰ Β₂, 505.

έξωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου (πίν. 6α). Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν καὶ οἱ θεμελιώσεις τμημάτων τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα (πίν. 6β). Στὰ θεμέλια τοῦ μεγάλου πλάτους ἐσωτερικοῦ πυρήνα τοῦ ναοῦ ἀνασκάφηκε μία τετράγωνη δεξαμενὴ τῶν ὑστερων βυζαντινῶν χρόνων. Ἡ κινστέρνα ἔφερε πέτρα στὸν ἕνα τοῖχο γιὰ νὰ διευκολύνεται ὁ καθαρισμὸς τοῦ πυθμένα. Τὴν ἵδια ἐποχὴν πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε καὶ τὸ φρεάτιο, ποὺ διακρίνεται στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ Ὁκταγώνου, δῆπος φαίνεται στὸν πίν. 6α. Σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς δὲν δημοσιεύθηκε στὸ ΑΔ.

5. Οἰκόπεδο ὁδοῦ Καρατζᾶ

Τὸ 1970 σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Καρατζᾶ βρέθηκαν τμήματα τοῦ κτιρίου¹. Δὲν ἀναφέρονται στὸ ΑΔ ἄλλες πληροφορίες, οὔτε δημοσιεύεται φωτογραφία ἢ σχέδιο.

6. Εῦρημα ὁδοῦ Ζεφύρων

Μία ἀχρονολόγητη φωτογραφία τοῦ Χ. Μακαρόνα, ποὺ βρῆκα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τὸ 1973, εἰκόνιζε τὰ θεμέλια ἐνὸς μεγάλου τοίχου, ποὺ ἔπιανε δόλο σχεδὸν τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία δτὶ τὸ εὑρημα τῆς φωτογραφίας σχετίζεται μὲ τὸ κτίριο μας καὶ εἰκόνιζε τὸν κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ζεφύρων ἐξωτερικὸ του τοῖχο.

Μὲ τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁκταγώνου σχετίζεται καὶ ἡ α' φάση ἐνὸς μικροῦ λουτροῦ (σχ. 4, πίν. 7α), ποὺ ἀνασκάφηκε τὸν Ιούλιο τοῦ 1973 στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9². Τὸ λουτρὸ βρίσκεται ΝΑ τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου καὶ ἡ πρώτη του φάση σχετίζεται μὲ τὸ κτίριο τοῦ συγκροτήματος.

7. Οἰκόπεδο ὁδῶν Παπαρρηγοπούλου καὶ Ζεφύρων

Στὸ ἴδιο συγκρότημα ἀνήκει καὶ τὸ σχέδιο μιᾶς ἀχρονολόγητης ἀνασκαφῆς, ποὺ φιλάγεται στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ ἀπεικονίζει τμῆμα κτίσματος, στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ διποίου ἐγγράφονται ἐναλλάξ ἡμικυκλικὲς καὶ δρθογώνιες κόγχες. Τὸ κτίριο περιβάλλει ἐξωτερικὸς τοῖχος (περίβολος). Τὸ μόνο δρατὸ σήμερα τμῆμα τοῦ Ὁκταγώνου εἶναι ἕνα λείψανο τοίχου μῆκους 2 μ. καὶ ὅψους 1 μ., ποὺ βρίσκεται πλάι στὴν εἰσοδο τῶν λουτρῶν ΦΟΙΝΙΞ (πίν. 7β). καὶ πρέπει ν' ἀνήκει στὸν ἐσωτερικό του πυρήνα. Μὲ βάση τὰ εὑρήματα τῶν παραπάνω οἰκοπέδων καὶ τὸ φύλλο λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ὁ κ. Ἀργ. Κούντουρας σχεδίασε τὴν κάτοψη τοῦ συγκροτήματος καὶ τοῦ ναοῦ³, ἡ ὥποια σὲ ἀρκετὰ σημεῖα εἶναι βέβαια ὑποθετική (σχ. 5 καὶ 8).

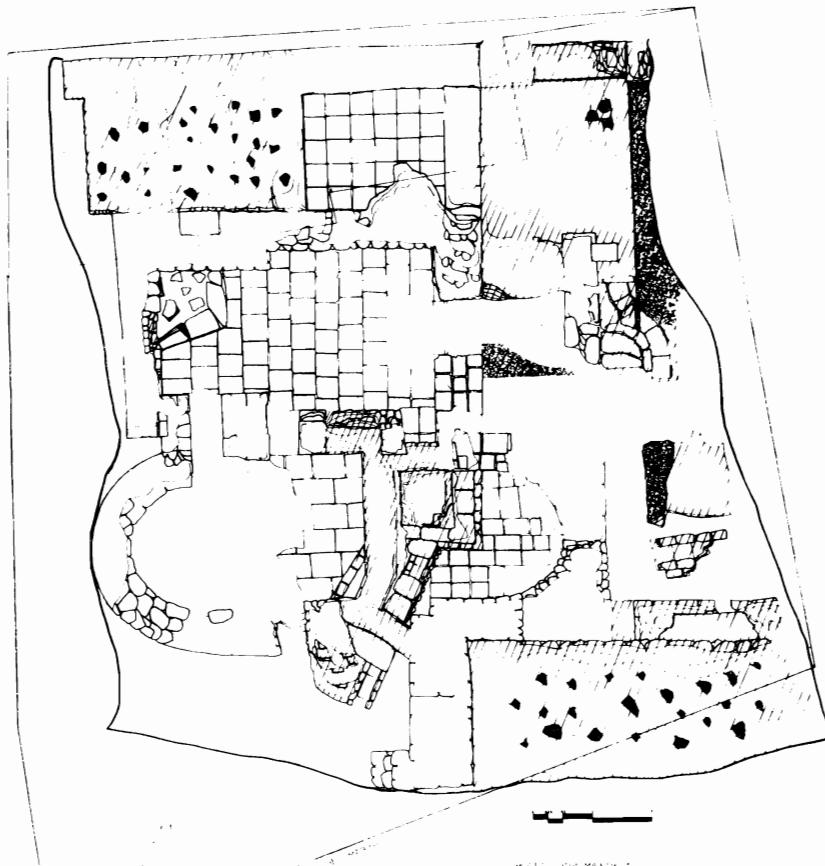
1. Ὁ.π. ΑΔ 27, 505.

2. ΑΔ 29 (1973-74) Χρονικὰ Β₃, 681 καὶ 737.

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Α. Κούντουρα γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του στὴ σχεδία-

Τὸ Ὁ κτά γωνο

Ο ναὸς ἀνήκει στὰ ἐλεύθερα ὁκτάγωνα (σχ. 8), ἔγει διαστάσεις 54×59 μ. καὶ εἶναι κατασκευασμένος μὲ ἐναλλασσόμενῃ τοιχοδομίᾳ ἀπὸ μαρμάρινους δόμους καὶ πλίνθους. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν ἴσχυρὸ

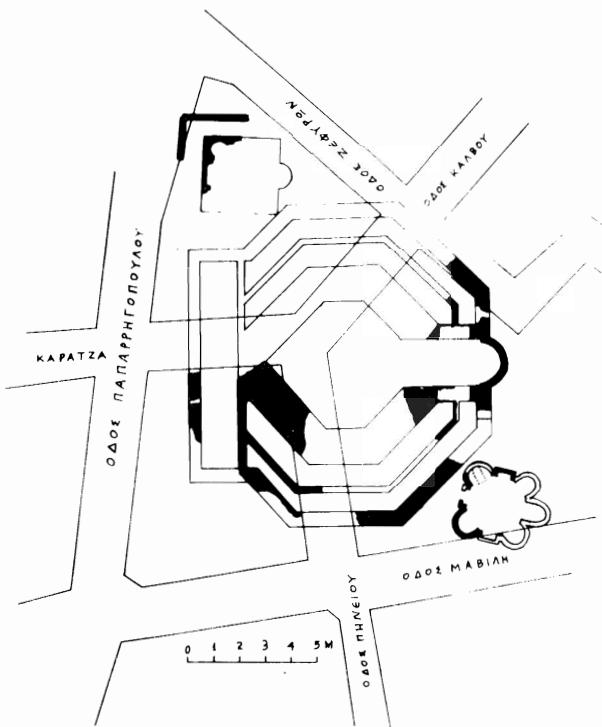
Σχ. 4. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ λοντροῦ τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9.

ὁκταγωνικὸ πυρήνα διαμ. 22 μ. καὶ πλάτους πλευρᾶς 7 μ., μέσα στὸ πάχος τοῦ ὅποιου ἀνοίγονταν πιθανότατα ἡμικυκλικὲς κόγχες. Τὴν παρουσία κογχῶν στὰ περίκεντρα κτίρια θεώρησε ὁ J. Lassus¹ πρόσφορη γιὰ τὴ δη-

ση τοῦ Ὁκταγώνου καὶ τοῦ συγκροτήματος. Ἐπίσης τὴν ἔφορο κ. I. Βοκοτοπούλου γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ σχετικοῦ φύλλου λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τὸ φίλο κ. Θ. Παπαζώτο γιὰ τὴ σχεδίαση τοῦ ἀρχικοῦ σκαριφῆματος τοῦ Ὁκταγώνου.

1. J. Lassus, *Les sanctuaires chrétiennes de Syrie*, Paris 1932, 183.

μιουργία μικρών παρεκκλησίων μαρτύρων, τὰ ὅποια οἱ πιστοὶ προσκυνοῦσαν μὲ τὴ σειρά. Ὁ πυρήνας περιβάλλεται ἀπὸ ὁκταγωνικὸ στυλοβάτη πλάτους 1,20 μ., ποὺ μαζὶ μὲ τὸν πλάτους 3,20 μ. ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ σχημάτιζε διπλὴ στοὰ μὲ ἄνοιγμα 3,60 μ., διαμέσου τῆς ὥποιας γινόταν ἡ κυκλοφορία πρὸς τὸ μαρτύριο. Στὴ δυτικὴ πλευρά τοῦ Ὁκταγώνου ὑπῆρχε νάρθηκας μήκους 40 μ. καὶ πλάτους 7 μ.

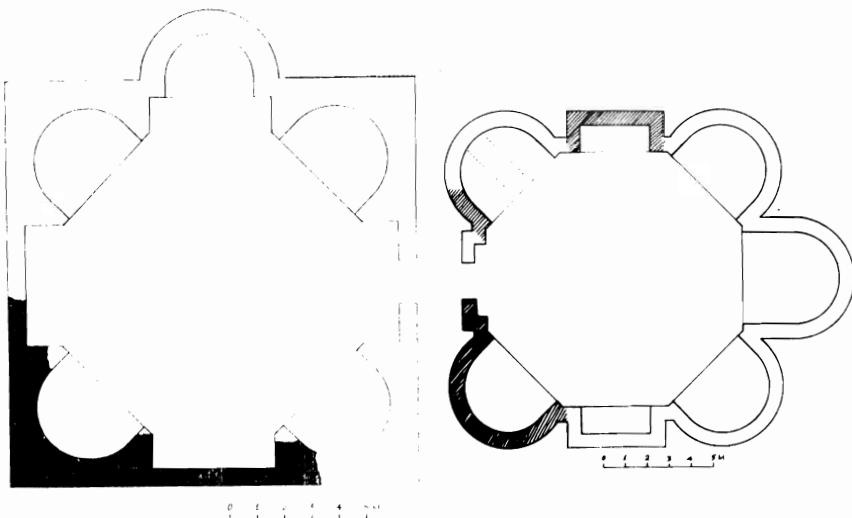

Σχ. 5. Τοπογραφικὸ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὁκταγώνου
μὲ τὸ βαπτιστήριο καὶ τὸ μαρτύριο.

Ἄπὸ τὴν ἀναμφισβήτητα πλούσια ἐσωτερικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ ἔλαχιστα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν. Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης εἶχε ἀφαιρεθεῖ καὶ σὲ κανένα οἰκόπεδο δὲ βρέθηκε δάπεδο, ποὺ ώστόσο ὑποθέτουμε πῶς ἦταν στρωμένο μὲ μαρμάρινες πλάκες ἢ μαρμαροθέτημα.

Ἄπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ σώθηκαν μόνον οἱ βάσεις τεσσάρων κιόνων καὶ πέντε κορινθιακὰ κιονόκρανα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ (πίν. 8α) καὶ βρίσκονται σήμερα στὴ συλλογὴ γλυπτῶν τῆς Ροτόντας.⁶ Ἡ ὁμάδα τῶν παραπάνω κιονοκράνων, σύμφωνα μὲ

πρόσφατες μελέτες, χρονολογεῖται στὸ τέλος 5ου-ἀρχὲς 6ου αἰ.¹. Στὶς διαστάσεις τῶν κιονοκράνων αὐτῶν, ποὺ ἔχουν διάμετρο 55 ἑκ., ὕψος 69 καὶ ἀβακα 90 ἑκ. ταιριάζουν δύο ἀκόσμητα ἐπιθήματα ἀπὸ τὴν Ροτόντα² (πίν. 8β), τὸ ἔνα ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχει χαραγμένα στὴ μία πλευρά τὰ γράμματα IE. Μὲ τὸ κτίριο σχετίζονται ἀκόμη μία βάση κι ἔνα ἐπίκρανο παραστάδας

Σχ. 6. Κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου.

Σχ. 7. Κάτοψη τοῦ μαρτυρίου
τοῦ συγκροτήματος.

μὲ δμοια ἄκανθα (πίν. 8γ) καὶ ἐνδεχομένως ἡ βάση γωνιακοῦ κίονα, ποὺ παρουσιάζει, δπως καὶ τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα, μεγάλες δμοιότητες μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῆς βασιλικῆς Α τῶν Φιλίππων. Τὸ μοναδικὸ ἀρχιτε-

1. X. Τσιούμη - Δ. Μπακιρτζή, Κιονόκρανα τῆς συλλογῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 19 (1979) 16-17. P. Lemerle, Philippe et la Macédoine orientale, Paris 1945, 406. J. P. Sodini, La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum, «Εἰσηγήσεις τοῦ δεκάτου διεθνοῦ συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας», Θεσσαλονίκη 1981, 31 κ.έ. R. Faroli, La scultura architettonica, «Corpus della scultura paleocristiana di Ravenna, Roma 1969, πίν. 12. B. Agnello, Il ritrovamento subarqueo, «Byzantium» 33 (1963). W. G. Bechtel, The History Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople, 219. Γιὰ τὶς δύο τελευταῖς παραπομπὲς εὐχεριστῶ τὸν κ. A. Μέντζο.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ παραπάνω κιονόκρανα, ἀν καὶ ἔξακολουθοῦσαν νὰ κατασκευάζονται μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον πάνω ἀπὸ μιὰ τεσσαρακονταετία.

2. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Δήμητρα Μπακιρτζή γιὰ τὴν ὑπόδειξη αὐτῆς.

κτονικό μέλος, που βρέθηκε *in situ*, είναι ή βάση ένός κίονα στή BA γωνία του στυλοβάτη. Ο δικταγωνικός κίονας άπό τις έπιχώσεις τού οίκοπέδου τῆς δοῦλη Ζεφύρων 9, μαζί με τὸ ἐπίσης δικταγωνικὸ κιονόκρανο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸ οίκοπέδο τῶν δόδων Μαβίλη καὶ Πηνειοῦ, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τοὺς γωνιακοὺς κίονες τῆς περιμετρικῆς στοᾶς τοῦ ὑπερώου. Μὲ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ σχετίζονται ἀκόμη τρία κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

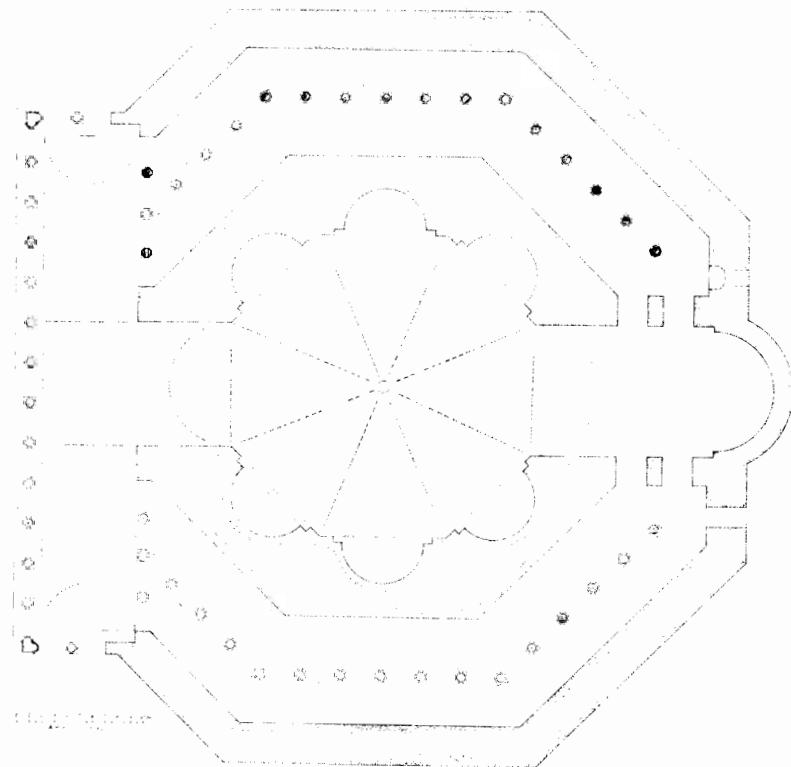
Τὰ ἐλάχιστα λείψανα τοῦ κτιρίου δὲν ἐπιτρέπουν βάσιμες ὑποθέσεις γιὰ τὴ στέγασή του. Ἐνας τεράστιος θόλος μὲ νευρώσεις, στὸ τύμπανο τοῦ δοπίου ἀνοιγόταν παράθυρα, πρέπει νὰ κάλυπτε τὸ κέντρο τοῦ δικταγώνου, ἐνῶ χαμηλότερους ὄψους καμάρες θὰ στέγαζαν τὶς στοές, που ἔξωτερικὰ καλύπτονταν μὲ μονόριχτη στέγη. Καμάρες ἢ σιαυροθόλια θὰ κάλυπταν τὸ νάρθηκα. Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ φαίνεται καθαρὰ ἡ σχέση του μὲ τὸ Ὁκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος¹, ἔναν πιὸ ἔξελιγμένο τύπο τοῦ δοπίου, ὃς πρὸς τὴ στοά, ἀποτελεῖ τὸ Ὁκτάγωνο ποὺ μελετοῦμε. Τὴν ἴδια περίπου μορφὴ (μὲ ἐναλλασσόμενες ἡμικυκλικὲς καὶ δρθιογώνιες κόγχες), ὅλλὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, εἶχε καὶ τὸ βαπτιστήριο ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1980 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ N. Μουτσόπουλο στὴ Ροτόντα. Πιθανότατα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναό, θὰ ὑπῆρχαν κοχλίες (κλίμακες), ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴ βάση τοῦ θόλου, ὅπως συμβαίνει στὴ Ροτόντα καὶ τὸ Ὁκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος.

Βαπτιστήριο. Ἡ κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου τοῦ συγκροτήματος συμπληρώθηκε μὲ βάση τὸ σχέδιο μιᾶς ἀχρονολόγητης ἀνασκαφῆς, ποὺ ἀπεικονίζεται στὸ σχετικὸ φύλλο λεπτομερειῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (σχ. 6). Ἐχει μορφὴ δικταγώνου, ποὺ ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, καὶ διαστάσεις 15×15 μ. Μέσα στὸ πλάτος τῶν ἔξωτερικῶν τοίχων τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται διαδοχικὰ δρθιογώνιες καὶ ἡμικυκλικὲς κόγχες. Τὴν ἴδια κάτοψη παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τοῦ Ἀγίου Ἀκιλίνου, Ἀγίου Γρηγορίου καὶ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Μιλάνου, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ.², καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ βαπτιστήριο τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη στὴν Κώ, τοῦ ἴδιου

1. Γ. Κνιθάρη, Τὸ Ὁκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως, ΑΔ 30 (1975) 90-119.

2. A. Chatzatryan, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, f 327, 329, 331. Ὁπως ἀναφέρει ὁ Ch. Delvoye, Les caractéristiques de l'architecture paléobyzantine, «Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1967, 93, ὁ Ἀγιος Ἀμβρόσιος σὲ ἐπίγραμμα ποὺ συνέθεσε γιὰ τὸ δικταγωνικὸ βαπτιστήριο τοῦ Μιλάνου, γράφει ὅτι διάλεξε τὸ σχῆμα αὐτὸ λόγω τῆς συμβολικῆς ἀξίας τοῦ ἀριθμοῦ 8, ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἀριθμὸ 7, ὁ δοπίος είναι ἀθροισμα τοῦ ἀριθμοῦ 3, συμβόλου τῆς ψυχῆς, λόγω τῶν τριῶν θεολογικῶν ἀρετῶν, καὶ τοῦ ἀριθμοῦ 4, συμβόλου τῆς ψυχῆς λόγω τῶν τεσσάρων στοιχείων.

αὶ. Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ βαπτιστηρίου ἴδρυθηκαν τὸ 16ο αἰ. τὰ τουρκικὰ λουτρά ΦΟΙΝΙΞ (Paşa Hamami). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ ἀδημοσίευτο βαπτιστήριο τῆς Ροτόντας, σὲ σχῆμα ἑλεύθερου ὁκταγώνου, ἔχει τὶς ἕδιες διαστάσεις (15×15 μ.), ὅπως καὶ τὸ βαπτιστήριο τοῦ συγκροτήματος τοῦ Βαρδαρίου.

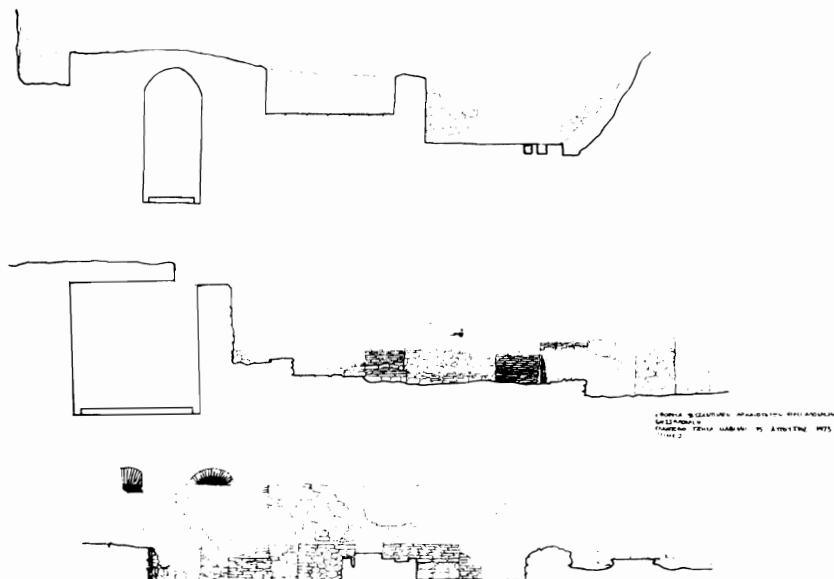

Σχ. 8. Κάτοψη τοῦ Ὁκταγώνου.

Μαρτύριο. Ἡ μορφὴ τοῦ μαρτυρίου (σχ. 7) προέκυψε ἔπειτα ἀπὸ λεπτομερεῖς παρατηρήσεις τῶν ἐρειπίων τοῦ λουτροῦ, ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς δόδου Μαβίλη 9 (σχ. 4, 9 καὶ πίν. 7a). Ἡ ἔλλειψη ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὶς δύο κόγχες τοῦ λουτροῦ, ἡ παρουσία δύο καμαρωτῶν τάφων στὰ θεμέλιά του, ἡ ὑπαρξη μιᾶς θύρας ποὺ σὲ β' φάση φράχθηκε, δημιούργησε τὴν ὑποψία, ὅτι τὸ λουτρὸ προήλθε ἀπὸ μετασκευὴ παλιότερου κτίσματος, ποὺ λόγῳ τῆς θέσης του¹, νοτίως τῆς ἀψίδας τοῦ Ὁκταγώνου, πρέ-

1. A. Grabar, Martyrium, London 1972, I, 340.

πει νὰ ἥταν μαρτύριο. Δύο μαρτύρια, ποὺ ἀνασκάφηκαν τελευταῖα στὴ Θεσσαλονίκη, ἐντοπίσθηκαν σὲ ἀνάλογη ώς πρὸς τὸ ἱερὸ θέση· ἔνα κυκλικό, πλάι στὴ νότια εἰσόδο τῆς Ροτόντιας, κι ἔνα σταυρικοῦ σχήματος, προσαρτημένο στὸ νότιο τοῖχο τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς ὁδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου¹. Ἡ μορφὴ τοῦ μαρτυρίου ποὺ ἀνιχνεύθηκε εἶναι ἀρκετὰ σπά-

Σχ. 9. Ἡ Τομὴ τοῦ λοντροῦ τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9.

νια, ἀλλὰ συμφωνεῖ μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις. Πρόκειται γιὰ ἔνα ὀκτάγωνο μὲ ἐλεύθερες κόγχες, ἀνάμεσα στὶς δύοις παρεμβάλλονται «οἴκοι». Τὸ μαρτύριο ἔχει δύοις διαστάσεις μὲ τὸ βαπτιστήριο τοῦ συγκροτήματος (15×15 μ.) καὶ πρέπει νὰ στεγαζόταν μὲ θόλο. Τὸ δτὶ οἱ κόγχες του ἥταν ἐλεύθερες, φαίνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀρμολογήματος στὴν ἐξωτερικὴ ὅψη τοῦ τοίχου, ποὺ συνδέει τὴ ΝΔ μὲ τὴ ΒΔ κόγχη τοῦ μαρτυρίου. Ἀνάλογη κότοψη παρουσιάζουν τὰ βαπτιστήρια τῆς Novara καὶ τοῦ Como τῆς Βορείου Ἰταλίας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰ. καὶ τοῦ Lomello στὴν ἴδια περιοχή, ποὺ τοποθετεῖται στὸν 7ο αἰ.².

Τὰ μαρτύρια ἥταν μικροὶ οἴκοι προσευχῆς, ποὺ ἄρχισαν νὰ ιδρύονται

1. E. Μαρκῆ - Αγγέλκου, Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ 3ης Σεπτεμβρίου, AE 1981, Ἀρχ. Χρον. 53-69.

2. A. Katchatryan, ὁ.π., f. 333, 334, 335.

*α. Ἡ κόγχη τοῦ ὀκταγώνου, δπως ἀποκαλύφθηκε στὰ θεμέλια
οἰκοδομῆς τῆς δόσης Ζεφύδων 9.*

*β. Ἡ ἀψίδα τοῦ ὀκταγώνου ἀπὸ βορρά. Διακρίνεται ἡ τοιχοδομία
τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ὑποθεμελίωσή του.*

α. Ἡ παρειὰ μιᾶς θύρας στὸ νότιο τοῖχο τῆς κόγχης.

*β. Ἀποψη τῆς βάσης τοῦ ὀκτάπλευρου κίονα, ὃπως βρέθηκε
στὸ βόρειο στυλοβάτη τοῦ ναοῦ.*

α. Οι θεμελιώσεις τοῦ ἔξωτερικοῦ τοίχου καὶ τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως βρέθηκαν στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Μαβίλη καὶ Πηγειοῦ. Στὸν ἔξωτερικὸ τοῖχο διακρίνεται ὀκταγωνικὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο.

β. Ἀποφη τοῦ τονωκικοῦ λοντροῦ ποὺ διατηρεῖται στὸν ἀκάλυπτο χώρῳ οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8. Στὸ κέντρο τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο. ὅπως βρέθηκε μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν παλιῶν κτισμάτων.

a. Οἱ κόγχες ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ διοχέτευση τοῦ θερμοῦ ἀέρα καὶ ἔνας πεσσίσκος τῶν ὑποκαύστων τοῦ τουρκικοῦ λοντροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8.

β. Ἀποψη τοῦ praefurnium τοῦ λοντροῦ τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8.

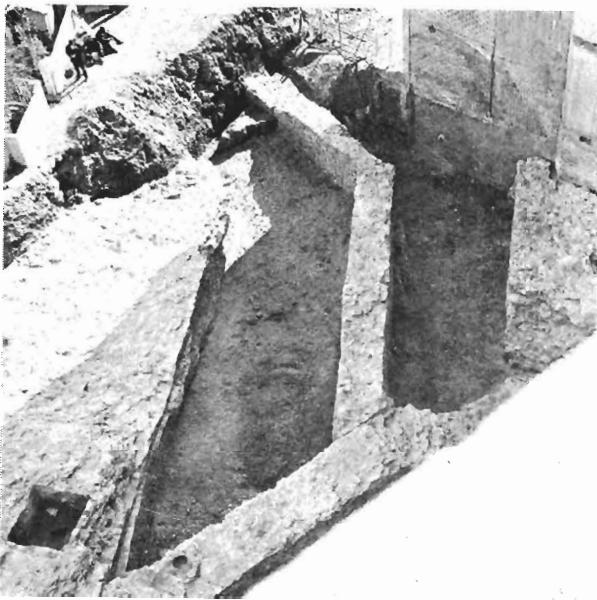

a. Τὸ δάπεδο καὶ ἡ κλίμακα τοῦ ρωμαϊκοῦ σπιτιοῦ. Στὸ κέντρο ἡ θεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τοῦ ὀκταγώνου, τμῆμα τῆς δποίας ἐπιχρίσθηκε μὲ ἀσβέστη σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ.

β. Τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ πνοήνα τοῦ ὀκταγώνου, ὃπως βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πηνειοῦ 8.

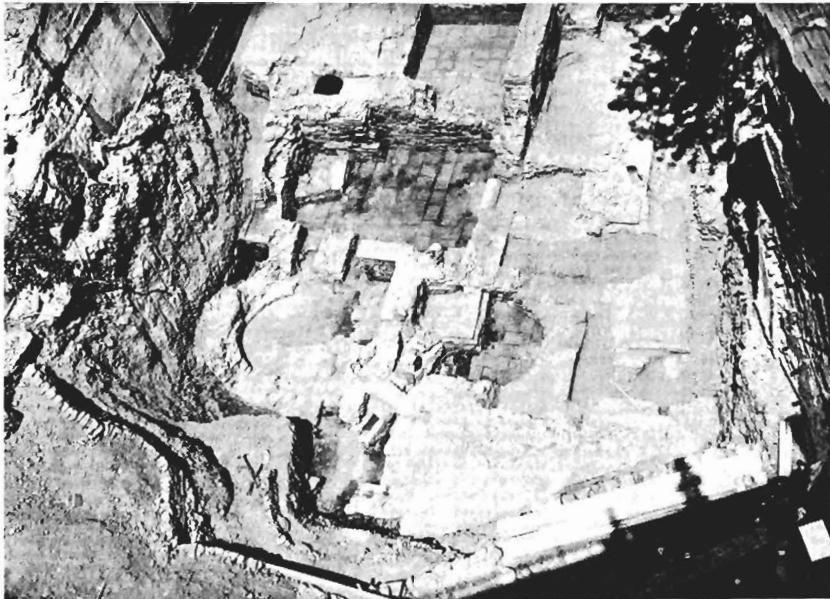
Plv. 6

a. Ἀποφη τῶν θεμελιώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα, τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ὀκταγώνου στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῶν ὁδῶν Κάλβον, Καρατζᾶ καὶ Πηγειοῦ. Διακρίνεται ἀριστερὰ ἡ τετράγωνη κινστέρνα καὶ δεξιὰ τὸ φρεάτιο.

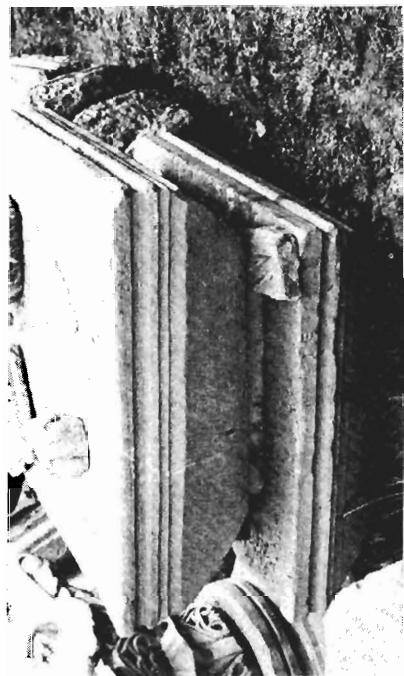
β. Οἱ θεμελιώσεις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τμημάτων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα τοῦ ὀκταγώνου στὸ οἰκόπεδο τῶν ὁδῶν Κάλβον-Καρατζᾶ καὶ Πηγειοῦ.

a. Ἀποψη τοῦ λοντροῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9.

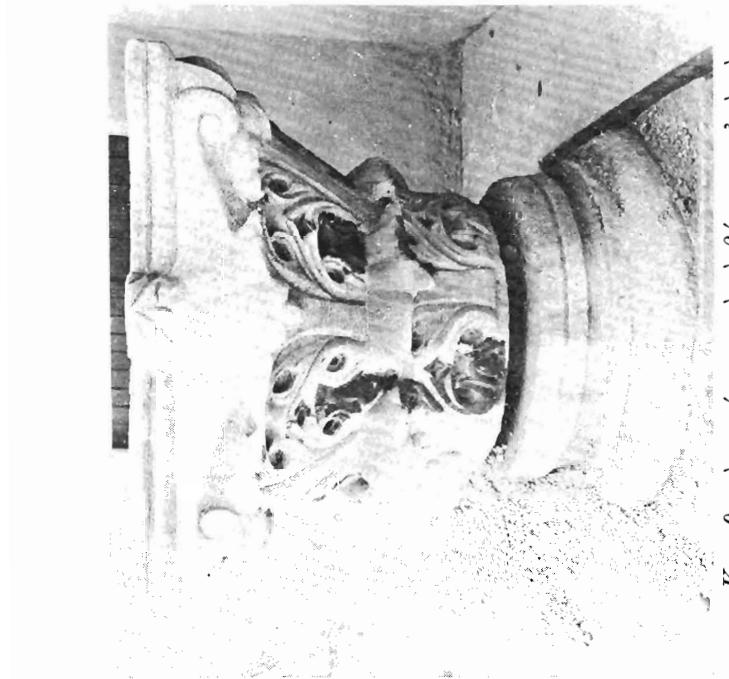
β. Μικρὸ τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρόγρα τοῦ ὀκταγώνου δίπλα στὴν είσοδο τῶν Λοντρῶν («Φοίνιξ»).

β. Δύο ἀκόσμιμα ἐπιθήματα ἀπὸ τῆς Ροτόντας, ποὺ ταυράζουν στὶς διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τοῦ ὀκταγώνου.

γ. Ἐπίκρανο καὶ ἡ βάση παραστάδας ἀπὸ τῆς συλλογῆς γλυπτῶν τῆς Ροτόντας.

α. Κορυφαῖο κιονόκρανο μὲ τὴ βάση τον ἀπὸ τὸ ὀκτάγωνο τοῦ Βαρδαρίου.

ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. στὰ νεκροταφεῖα, γιὰ νὰ στεγάσουν τὸν τάφο κάποιου μάρτυρα¹. Μετὰ τὴν ἐπικράτηση ὅμως τοῦ διαμελισμοῦ τῶν ὀστῶν τῶν μαρτύρων, ἐμφανίζεται στὴν ἀνατολὴ τὸ φαινόμενο τῆς κατασκευῆς μαρτυρίων καὶ μέσα στὶς πόλεις. Τὰ μαρτύρια αὐτὰ ἡταν προσαρτημένα στοὺς ναοὺς γενικῆς λατρείας καὶ ἀφιερωμένα στὴν ἀναμνηστικὴ λατρεία συγκεκριμένου μάρτυρα². Τὸ φαινόμενο αὐτὸ γενικεύεται στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τὴν ἐποχὴν αὐτὴ ὅλοι οἱ ναοὶ ἡταν ἀφιερωμένοι ἀποκλειστικὰ στὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὰ μαρτύρια συνδέονταν μὲ τὴν ἀναμνηστικὴ λατρεία συγκεκριμένου μάρτυρα, ποὺ εἴτε ἀνήκε στὸ τοπικὸ μαρτυρολόγιο εἴτε μεταφέρθηκε ἀπὸ ἄλλοι. Κατὰ τὸν Grabar, ἡ τοποθέτηση λειψάνων μαρτύρων σ' ἔνα ἀπὸ τὰ παραβήματα τοῦ Ἱεροῦ (παστοφόρια), ποὺ παρατηρεῖται στὸν 6ο αἰ., σήμανε τὴν ἀρχὴν τῆς ἀφιέρωσης τῶν ναῶν στὸ ὄνομα τῶν μαρτύρων, τοὺς ὁποίους ὡς τότε τιμοῦσαν μόνο στὰ προσαρτημένα στὶς ἐκκλησίες μαρτύρια³.

Σύμφωνα μὲ τὴν Passio altera τοῦ Ἀνωνύμου, ἡ περιοχὴ τῆς Χρυσῆς Πύλης ἡταν ὁ τόπος μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Νέστορος, ὅπου, μετὰ τὴν νίκη του κατὰ τοῦ Λυαίου, μεταφέρθηκε κατὰ διαταγὴ τοῦ Μαξιμιανοῦ καὶ ἀποκεφαλίσθηκε ἀπὸ τὸν προτέκτορα Μινουκιανό⁴. «Οργισθεὶς οὖν ὁ βασιλεὺς, ἐκέλευσεν ὡς χριστιανόν, ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ἐν τοῖς δυτικοῖς τῆς πόλεως μέρεσιν, ἐν τῇ ἐπονομαζομένῃ Χρυσέᾳ Πύλῃ»⁵. Μὲ τὴν ἀναμνηστικὴ λατρεία τοῦ τόπου μαρτυρίας τοῦ ἀθλητοῦ Νέστορος, πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ συνδέεται τὸ μαρτύριο τοῦ μεγάλου δικταγωνικοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς Βαρδαρίου⁶.

Χρονολόγηση. Δὲν ὑπάρχουν ἀκριβὴ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Ὁκταγώνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα. Ἡ ἀρχαικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ ὅμως

1. A. Grabar, *Martyrium*, δ.π., I, 47 καὶ 335.

2. A. Grabar, δ.π., I, 348, καὶ J. Lassus, δ.π., 158. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν τὸ λείψανο τοῦ μάρτυρα τοποθετεῖται σ' ἔνα πλευρικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν μαυσωλείων, στὸ πλάι τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ παρουσία του ἐπιβάλλει σ' ὅλόκληρο τὸ ναὸ μιὰ μορφὴ ἀφιερωμένη στὰ μαυσωλεῖα-μαρτύρια.

3. A. Grabar, δ.π., 342, καὶ J. Lassus, δ.π., 161.

4. P. Lemire, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint-Démétrius*, II, Commentaire, Paris 1981, 200.

5. M. Xατζηιωάννος, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, β' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1979, 31.

6. Ἡ τοπογραφικὴ ἔνδειξη «ἐν τῇ ἐπονομαζομένῃ Χρυσέᾳ Πύλῃ» ἐνισχύει τὴν ἀπόψη ὅτι τὸ Ὁκτάγωνο ἡταν μαρτύριο. Σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ἀφρικῆς τοῦ 401, τὰ μαρτύρια θεωροῦνται νόμιμα, μόνον ὅταν ίδρυονται ἐκεῖ ποὺ βρίσκεται ἔνα λείψανο ἥ δου μιὰ σοβαρὴ παράδοση τοποθετεῖ τὴν κατοικία, τὴν ίδιοκτησία ἥ τὸν τόπο ἐκτέλεσης κάποιου μάρτυρα.

καὶ τὸ μέγεθός του, ποὺ προϋποθέτει πολυετή κατασκευή, ἐπιβάλλουν νὰ δεχθοῦμε γι' αὐτὸ μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου-ἀρχὲς δου αἰ., ὅπου τοποθετεῖται ἡ κατασκευή τους.

Στὴ σειρὰ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης τὸ Ὁκτάγωνο τοῦ Βαρδαρίου φαίνεται νὰ κατασκευάσθηκε μετὰ τὸ Ὁκτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος, ποὺ κατὰ μία τελευταία ἄποψη εἶναι κτίσμα τοῦ Θεοδοσίου¹ καὶ μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς Ροτόντας σὲ ναὸ (τέλος 4ου αἰ.).² ποὺ χρησίμευσε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευή του. Δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο κτίρια (Ροτόντα καὶ Ὁκτάγωνο) νὰ εἶχαν προγραμματισθεῖ μαζί, ἀλλὰ τὸ δεύτερο νὰ διλοκληρώθηκε πολὺ ἀργότερα (τέλος 5ου-ἀρχὲς δου αἰ.). Στὸ χρονολογικὸ συσχετισμὸ τῶν δύο παραπάνω μνημείων συνηγορεῖ καὶ ἡ θέση τους στὰ δύο ἄκρα τῆς πόλης, ποὺ φαίνεται δχι τυχαία, ἀλλὰ σὰν ἀποτέλεσμα ἐπιλογῆς κάποιου φιλόδοξου οἰκοδομικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ φαίνεται ἔργο ἑνὸς ἀνθρώπου, τοῦ Θεοδοσίου Ἰσως. Τὸ οἰκοδομικὸ αὐτὸ πρόγραμμα προέβλεπε τὴν ἀντίστοιχη ἵδρυση, κοντά στὶς δύο κύριες πύλες τῆς πόλης, ἑνὸς μνημείου μὲ θριαμβευτικὸ καὶ τιμητικὸ γιὰ τὸν μάρτυρες χαρακτήρα (Ροτόντα) κι ἑνὸς μνημείου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη συγκεκριμένου μάρτυρα (Ὁκτάγωνο τῆς Χρυσῆς Πύλης). Σὲ μιὰ πρώιμη χρονολόγηση τοῦ Ὁκταγώνου συνηγορεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κάτοψή του, ποὺ παρουσιάζει διμοιότητες μὲ τὸ γαλεριανὸ Ὁκτάγωνο, τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο τοῦ 4ου αἰ., ποὺ βρέθηκε στὸ θεμέλιο τοῦ ἔξωτερικοῦ του τοίχου. Ἀντίθετα σὲ δψιμότερη χρονολόγηση μᾶς κατευθύνει ἡ παρουσία τῆς διπλῆς στοᾶς (στὴ Ροτόντα ὑπάρχει μόνο μία) καὶ τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἐμφανίζεται σὲ πολὺ μεταγενέστερα Ὁκτάγωνα (Ὁκτάγωνο τῆς Παρθένου στὸ Γαριζίν, Ὁκτάγωνο Φιλίππων, "Αγιος Βιτάλιος")³. Ἔτσι τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ Ὁκταγώνου μένει ἀκόμη ἀνοικτό. Ὁπωσδήποτε ὅμως τὸ κτίριο πρέπει νὰ κατασκευάσθηκε μέσα στὸν 5ο αἰ.

"Ο βίος τοῦ κτιρίου ὑπῆρξε πολὺ σύντομος. "Ἐνας μεγάλος σεισμὸς ποὺ τοποθετεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, γύρω στὰ 518, οἱ ἐπιπτώσεις

1. Χαράλαμπος Μπούρα, Παρατηρήσεις στὸ ὁκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης, «Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne», Thessalonique 1980, Résumé, 69-70.

2. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται ὁ Τορρ καὶ ἡ Μαρία Σωτηρίου, Προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγιου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕ, Περίοδος Δ', Τόμος ΣΤ', 1970-72, 'Αθῆναι 1972, 191-204. 'Η Μ. Σωτηρίου πιστεύει ὅτι ἡ θεματολογία τοῦ τρούλου τῆς Ροτόντας ἐμφανίζεται μετὰ τὸ θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ βρίσκει πλήρη ἀνάπτυξη στὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Θεοδοσίου.

3. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, London 1965, 116, 119, καὶ Στ. Πελεκανίδη, 'Ανασκαφὴ Φιλίππων, ΠΑΕ 1979, 97

τοῦ δρόμου ἀνιχνεύθηκαν τελευταῖα στὴν Ἀχειροποίητο¹ καὶ τὴ Ροτόντα, πρέπει νὰ κατέστρεψε τὸ Ὁκτάγωνο. Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ σεισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ μία πληροφορία τοῦ Ψευδοκωδινοῦ, δτὶ ὁ Ἀναστάσιος Δίκορος χρησιμοποίησε στὸ ναὸ τοῦ Ἅγίου Πλάτωνος δέκα ἀνάγλυφους κίονες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη², ἵσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν προέλευση τῶν κιόνων αὐτῶν ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο Ὁκτάγωνο. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Ὁκταγώνου, ἀλλ’ ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ἔνα μοναστήρι ἐγκαθίσταται στὸ χῶρο τοῦ συγκροτήματος. Σύμφωνα μὲ τὰ δστρακα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λουτροῦ τῆς ὁδοῦ Μαβίλη 9 (ἀφθονα παλαιοχριστιανικὰ καὶ λίγα πρώιμα βυζαντινά), ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ σεισμό. Τότε τὸ μαρτύριο μετατρέπεται σὲ λουτρὸ τῆς μονῆς καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἅγίου Νέστορος μεταφέρεται στὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγίου Δημητρίου, ὅπου κατὰ παράδοση ὁ Fetiyé τεκές³, κτισμένος στὴν πλατεία νοτίως τῆς βασιλικῆς, ἥταν προηγουμένως ναὸς ἀφιερωμένος στὴ μνήμη του.

Ἡ περισυλλογὴ ἀριθμοῦ ποικίλων δστράκων βυζαντινῶν ἀγγείων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ πρώιμα ἐφυαλωμένα μέχρι τὰ βυζαντινά, καὶ ἡ διάνοιξη μιᾶς κόγχης προθέσεως στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο του, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση, δτὶ ὁ χῶρος λειτούργησε ὡς μοναστηριακὸς σὲ δλη τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ δρόμου δὲν εἶμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ διατυπώσουμε καμία ὑπόθεση.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ συγκροτήματος μὲ μαρτυρημένο μοναστήρι δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα· ὥστόσο ἔνα μετόχι τῶν Ἰβήρων τιμώμενο στὸ δνομα τοῦ Ἅγίου Γεωργίου, ποὺ μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1346 καὶ γιὰ δεύτερη στὴ γειτονία τῆς Χρυσῆς τὸ 1421⁴, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει τοπογραφικὴ σχέση μὲ τὸ Ὁκτάγωνο. Ἰσως ἀκόμη ἡ ἀρχαία μονὴ τοῦ Ἅγίου Γεωργίου τοῦ Ἀκρουλλίου, ποὺ ἀναφέρεται ὁ Καμενιάτης τὸ 904, μὲ «τὸ προπύλιον καὶ τοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ ναοῦ περιδρόμους»⁵, νὰ σχετίζεται

1. Θ. Παπαζώτον, Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στή Θεσσαλονίκη, «Μακεδονικά» 22 (1982) 112-131.

2. R. Janin, La géographie ecclesiastique de l'empire byzantine, Paris 1953, 418. T. Tafel, De Thessalonica ejusque agro, Variorum Reprints, London 1972, 158. Εὐχαριστῶ γιὰ τὴν πληροφορία τὸν κ. Π. Θεοδωρίδη.

3. R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975, 399.

4. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München 1948, No 24, σ. 70, καὶ No 9, σ. 102.

5. I. Καμενιάτης, De expugnatione Thessalonicae, Berlin 1838, 557-559, καὶ R. Janin, σ.π., 363.

ένδεχομένως μὲ τὸ κτίριο μας, ἐφόσον ἀποδειχθεῖ ὅτι βρισκόταν στὴν δδὸ καθόδου τοῦ Καμενιάτη πρὸς τὸ λιμάνι. Ἡ πρόσφατη δημοσίευση ἀπὸ τὸν Eyiçe¹ ἐνὸς χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1882-1883 προσφέρει μιὰν ἐνισχυτικὴ μαρτυρία πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆς. Στὸ χάρτη φαίνεται καθαρὰ πῶς ἡ μόνη ἀρτηρία, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸ λιμάνι τοῦ M. Κωνσταντίνου, εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἀλεξάνδρας Παπαδοπούλου, ποὺ κατέληγε δύμαλὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μία κάθετος, ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ὁκταγώνου, ἔφερνε στὴν Ἑγνατία καὶ διὰ τῆς Λέοντος Σοφοῦ στὸ λιμάνι. Τὸ ἵδιο σχέδιο ἐπαναλαμβάνει γιὰ τὸ ἄνω ἀπὸ τὴν Ἑγνατία τμῆμα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ σχ. 1. Ἡ τουρκοκρατία σήμανε τὸ τέλος τοῦ χριστιανικοῦ βίου τοῦ συγκροτήματος. Τότε ἀρχίζει ἡ συστηματικὴ λιθαρπαγὴ τῶν τοίχων του, ποὺ πρέπει νὰ προμήθευσαν ὑλικὸ γιὰ πολλὰ τουρκικὰ κτίρια. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν κατασκευάσθηκαν μέσα στὰ θεμέλια τῶν τοίχων του ἡ στέρνα καὶ τὸ φρεάτιο, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1972 σὲ οἰκοδομὴ τῆς ὁδοῦ Κάλβου. Τὸ 16ο καὶ 17ο αἰ. ἰδρύονται ἐπάνω στὰ ἐρείπια τοῦ συγκροτήματος τὸ Paşa Hamami (λουτρά ΦΟΙΝΙΞ) κι ἔνα δεύτερο μικρότερο λουτρό, τὸ caldarium τοῦ ὁδοίου ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Πηγειοῦ 8. Μετὰ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ὁ Ὁργανισμὸς Προνοίας κατασκεύασε στὰ ἐρείπια του παράγκες καὶ ἐγκατέστησε πρόσφυγες. Σήμερα στὴν περιοχὴ τοῦ συγκροτήματος δὲν ὑπάρχει τίποτε, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα λείψανο τοίχου, ποὺ νὰ θυμίζει τὴν ὑπαρξή του.

9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΗ ΜΑΡΚΗ

1. S. Eyiçe, Ἡ Θεσσαλονίκη στὰ χρόνια τῆς γέννησης τοῦ Ἀτταούρκ, «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀτταούρκ», Istanbul 1981, πίν. 3. Ὁ χάρτης ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὶς κυρίες Α. Σαμουηλίδου καὶ Α. Στεφανίδου-Φωτιάδου στὸ περιοδ. «Ἀρχαιολογία» 7, Μάιος 1983, 54.

RÉSUMÉ

E u t e r p i M a r k i, Une grande église octogonale inconnue à Thessalonique.

Les fouilles d'urgence executées pendant les dernières années au nord de la place actuelle du Vardar et dans la région qui se limite aujourd'hui par les rues Paparrigopoulou, Zephiron et Mavili, ont donné des éléments pour l'existence d'une grande église octogonale dans ce quartier de Thessalonique.

L'octogon était le centre d'un complexe monumental comprenant un mur d'enceinte, un baptistère octogonal et un martyrium au sud-ouest du sanctuaire. L'église représente le type d'octogon libre. Au niveau des fondements elle se compose d'un massif octogonal. Sur celui-ci se formaient des conques semicirculaires entourées d'une stoa octogonale double. A l'ouest il y avait un narthex rectangulaire. De la décoration monumentale de l'octogon sont conservés seulement quatre bases et quatre chapiteaux corinthiens, une base et un chapiteau de pilier et deux chapiteaux imposta sans décoration. Par son plan, son rôle liturgique du martyrium et son emplacement, le monument confirme un rapport avec la Rotonde et peut se dater après la transformation de cette dernière en église chrétienne, placée à l'époque Théodosienne. Pourtant ses chapiteaux se datent à la fin du 5ème siècle.

L'Octogon était probablement un martyrium commémoratif relié avec le lieu d'exécution du martyr Nestor, qui selon le Passio Altera d'Anonyme, fut martyrisé près de la porte dorée à l'ouest de Thessalonique.